

РОЗВИТОК СУФІКСАЛЬНОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПІДСИСТЕМИ ІМЕННИКІВ З ТРАНСПОЗИЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ

(структури з суфіксом -ок/ -нок, -ток)

Оксана МАКСИМЕЦЬ (Мелітополь, Україна)

Деривати із загальним словотвірним значенням предметненої дії становлять значну групу лексики в українській мові. Систему формантів, що беруть участь у творенні таких іменників, складають праслов'янські, власне українські та запозичені суфіксальні морфемі. У статті ми визначаємо лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфікса -ок та показуємо їх динаміку.

Ключові слова: *словотвір, предметнена дія, іменник, суфікс, історія, розвиток.*

Derivatives with a total value of derivative actions as a subject constitute a significant group of vocabulary in the Ukrainian language. Formants system, involved in the creation of such nouns, is primitive Slavonic, properly Ukrainian and borrowed suffix morphemes. In this paper we define the lexical-derivative (word building) groups of verbal nouns that occur with the suffix -ok and show their dynamics.

Key words: *word formation, actions as a subject, noun suffix, history and development.*

Своєрідну групу похідної лексики сучасної української мови становлять девербативи-іменники, в структурі яких поєднуються певні концептуальні ознаки двох протилежних лексико-граматичних класів слів - дієслова й іменника.

У полі наукових розвідок перебували питання історії формування девербативних субстантивів [3: 1; 6: 1; 9: 2; 10: 298], вивчено окремі типи цих похідних [4: 115; 11: 57; 13: 1; 15: 1], стилістичні функції [7: 1], досліджено реалізацію семантичного потенціалу дієслів у похідних найменуваннях [5:21-29].

Незважаючи на наявність окремих наукових праць, пов'язаних із вивченням згаданої категорії, вона не стала ще предметом спеціального системного аналізу, хоча й потребує глибокого й об'єктивного розгляду як органічна складова підсистеми іменникової деривації та загальної системи українського словотвору, що в цілому й зумовлює актуальність такого дослідження.

Отже, у словниковому складі сучасної української мови досить поширені й активно вживаються віддієслівні іменники зі значенням предметної дії. За структурними ознаками такі іменники утворюють багату і складну систему лексико-словотвірних типів. Ця система формувалася протягом тривалого історичного періоду. Тому поряд зі спільнослов'янськими суфіксами (**-нн(я)**, **-тт(я)**, **-б(а)**, **-ок**, **-иц(я)**, **-от**) в українській мові наявні суфікси іншомовного походження (**-аціj(а)**, **-аж**, **-ур(а)**). Кожний словотвірний тип на позначення предметної дії характеризується певними семантичними особливостями. Саме цим і зумовлюється активність вжитку іменників кожного словотвірного типу та сфера їх стилістичного використання.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб визначити лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфікса **-ок** та простежити їх динаміку.

Український суфікс **-ок** континує два давньосхіднослов'янські форманти — **-окъ** і **-ькъ**. В українській мові внаслідок занепаду зредукованих у кінці слова, а значить послідовної вокалізації [ь], [о] перед кінцевим [к] збіглися в одному словотвірному форманті **-ок** [8: 52 та ін.]. Під тиском аналогічних впливів згадані форманти не завжди розрізнялися й у непрямих відмінках. Такого ж звучання набув і давній формант **-ькъ** /-екъ/ під впливом ряду фонетичних змін: вокалізації [ь]>[е] внаслідок замінного подовження, пов'язаного із занепадом [ь] у кінці слова, переходу [е] в [о] після шиплячих перед складом із твердим приголосним [2: 99].

Формант **-ок** має два варіанти **-нок** і **-ток**. Перший із них знаходить вияв у девербативах, утворених від дієслів із суфіксами **-ува-**, **-ва-** (*підрахунок*, *грабунок*, *відпочинок*), окремих дієслів із суфіксом **-а-** (*світанок*, *сніданок*). За припущеннями вчених, цей варіант розвинувся за аналогією до утворень типу *відтінок* (← *відтінити*), *відтинок* (← *відтинити*), в яких **-н-** належить до основи [12: 53]. Варіант суфікса **-ток** є наслідком збереження в дієслівних основах елемента інфінітивного суфікса **-т-** (*розвиток*←*розвити*).

Нова українська мова, успадкувавши віддієслівні іменники з суфіксом **-ок**, сформовані ще на давньоруськоукраїнському мовному ґрунті, активно поповнювалися відповідними утвореннями протягом кінця XVII–XX ст.

О.К.Безпояско відзначає: “Морфологічні структури девербативів з афіксом **-ок** ґрунтуються на розгорнутих конструкціях, що поєднують у своєму складі два предикати: один (основний) містить сему одноактної фізичної дії, а інший (супровідний) – сему одиничної кількості, тобто вказує на одноразовий характер дії...” [1: 109].

Значення семельфактивності (одноактності) властиве більшості похідних, що належать до цього словотвірного типу: *зивок* (Б-Н 154), *скокь* (Зак 519), *ковток* (Лев 26), *стрибок* (Ж 927), *товчок* (971), *відскок* (К I 255), *гребок* (360), *кивок* (II 326), *ривок* (V 48), *цілунок* (VI 389), *зівок* (СУМ III 570), *зіскок* (578), *кидок* (IV 148), *клювок* (192), *мазок* (595), *хваторок* (XI 35).

Нетиповим для розгляданих іменників є опрідметнене значення дії або стану, розгорнутих у часі: *Зъ праць дневныхъ мѣла отпочинокъ* (Мат Тим II 68 1656-1771), *виробок* (Тим XVII 441) “виробляння”, *відбуток* (Лев 54), *пробуток* (Ж 766), *розжиток* (819), *вербунок* (УміСп 85), *прожиток* (816), *старунок* (1075) “пильнування”, *частунок* (К IV 410) “частування”, *здобуток* (Гр I 146) “здобування”, *мовчок* (438) “мовчання”, *подимок* (III 241) “піднімання”, *трівок* (IV 284) “існування”, *керунок* (СУМ IV 144), *обробіток* (V 596).

Утворення цього типу при збереженні основної семантики набувають також ряду додаткових значень: предмета, за допомогою якого виконується дія (*гудок, дзвінок, свисток, скребок*), результату дії (*виток, мазок, плювок*), кількості чогось, достатньої для одноразової дії (*ковток, щипок*) [14: 73].

У межах розгляданих похідних виділяється кілька лексико-словотвірних типів.

1. Назви вчинків людей. Нечисленні похідні, що належать до цього лексико-словотвірного типу, характеризують переважно сферу етичних взаємин між людьми, меншою мірою репрезентують волюнтативну сферу: *Порату(и) мѣндѣ въ пригодѣ, а в добром разѣ нѣдѣ потрѣбѣ ратунку* (Зин 241);

Таковому годитс *срдцѡ*мь собол зновать: а ратунку гды мощно млстивно подавать (Зин 85), *бунтовничий поступокъ* (ДНРМ 83 1715); же признался мужь ей в хатѣ пред ними до того богомарзского з невѣ сткою своею учинку (82 1715), *Носиль на челѣ своемъ выступки священническіе* (МатТим 1658-1771 I 157), *упадок* (Б-Н 365) «проступок», *грабунок* (УміСп 289), *порятунок* (309), *примирок* (641), *засилок* (Гр II 94) “допомога, підтримка”, *битунок* (Он I 53) “бійка”.

Частина похідних, що належать до зазначеного лексико-словотвірного типу, у сучасній українській мові перейшла до пасивного шару лексики, інша продовжує перебувати в активному вжитку. ЛСГ є не продуктивним.

Нечисленними є й похідні, що належать до інших лексико-словотвірних типів розгляданих іменників.

2. Назви, пов’язані з інтелектуальною діяльністю людей: *рахунок* (МатТим I 268), *порахунок* (II 174), *обрахунок* (Ж 547), *розв’язок* (Гр IV 37), *прорахунок* (СУМ VIII 267), *розрахунок* (VIII 788), *підсумок* (VI 511).

3. Назви на позначення природних явищ: *сутінок* (К V 568), *світанок* (СУМ IX 88).

4. Назви, що передають душевний стан людини: *забуток* (Ум і Сп 241) “забуття”, *смуток* (Гр IV 161).

5. Іменники на позначення комунікативної діяльності: *розпиток* (К V 160) “розпитування”.

Деривати із суфіксом **-ок** на означення одноразової дії поширені переважно в мові художніх творів, в уснорозмовному мовленні, в науковому та публіцистичному стилях, наприклад: *Величезна маса споминок, мимо волі його, невминуче повинна була стати перед ним і придавити його так, щоб уста німіли* (Записки XV I 1897 6); *Тільки трохи тремтять і тернуть після страшного стрибка* (Смолич I 25); *Програма першого польоту людини (у космосі) була розрахована на один виток навколо Землі* (Наука ... 5 1961 16) та ін.

Іменників, що мають значення дії або стану, розгорнутих у часі побутують в усіх функціональних стилях української мови, причому головним чином – в уснорозмовному мовленні та в мові художніх творів, наприклад: *Ну, сіли ото на розпочивок, стало буть, за доброю чаркою нового духу набратися, і всякі завели теревені* (Стар VI 114); *Од неї бурлаки зараз почали слабіть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь* (Н-Лев I 481); *А наша мати знала, що таке відпочинок, путівки, санаторій* (ТисМик 63); *Боюся, що ти знов, як завжди, будеш незадоволена з моїх думок про зарібок, диплом і т. ін.* (ЛУкр XII листи 60) тощо.

Іменники, що є назвами вчинків людей, передають душевний стан людини та іменники на позначення дій, пов'язаних із інтелектуальною діяльністю людей, вживаються переважно в уснорозмовному мовленні та в мові художніх творів, рідше – в епістолярному, публіцистичному та науковому стилях, наприклад: *І нема рятунку від його старіння* (Загр 91); *Тоді ж таки розвинулись астрономія, математика, календарні розрахунки і система ієрогліфічного письма* (КЮ 1992 липень 27); *Шляхом математичних розрахунків і астрономічних спостережень він дійшов висновку, що реальний простір не має звичних площин – реальний простір викривлений* (Наука ... № 5-6 2001 9).

Таким чином, тип віддієслівних іменників із суфіксом **-ок** (**-нок**, **-ток**) у сучасній українській мові є малопродуктивним. Його дериваційні потенції стримуються, треба думати, високою продуктивністю конкурентних словотвірних типів, насамперед девербативів на **-нн(я)**, семантичною спеціалізацією (значенням одноактності, одноразовості), розвитком додаткових значень, стилістичною обмеженістю багатьох похідних цього типу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 211 с.

2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника /назви осіб чоловічого роду/. – К.: Київ. Держ. пед. ін-т ім. М.П.Драгоманова, 1993. – 214с.
3. Булатова Л.Н. Отглагольные существительные на -нье, -тье в русских говорах // Труды Института языкознания АН СССР. – М., 1957. – Т. VII. – 416 с.
4. Вовк А. Дієслівні іменники жіночого роду з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками // Збірник секції граматики української мови. – Кн.І. – К., 1930. – С.115-116.
5. Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. – 1987. – №1. – С.21-29
6. Гумецька Л.Л. Нариси словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
7. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір. Синонімія. Стилїстика. – К.: Наукова думка, 1982. – 170 с.
8. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова): Присвячується IV Міжнародному конгресу славїстів. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – 77 с.
9. Ковалик І.І. Особливості іменникового словотвору східнослов'янської мовної групи // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1963. – Кн.9. – С. 3-17.
10. Крымский А. О малорусскихъ отглагольныхъ существительныхъ на -енне и -інне // Юбилейный сб. в честь В.Ф.Миллера. – М., 1900. – С. 298-304.
11. Наконечний М.Ф. Розмаїтність форм – багатство мови // Мовознавство. – 1967. – №2. – С. 57-65.
12. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників в сучасній українській мові // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – С.35-82.
13. Рацинская Г.Н. Отглагольные имена существительные на -ння, -ення (-иння), -ття в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол.наук. – Львов, 1968. – 21 с.

14. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 405 с.

15. Токарь В.П. Из истории суффиксов в украинском языке (суффиксы -к-а, -ик, -ок): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Днепропетровск., 1955. – 15 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В.Німчук. – К.: Наукова думка, 1966. – 424с.

Гр Словарь української мови: В 4 т. / Зібран. ред. журн. “Киев. старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907-1909.

ДНРМ Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К.: Наукова думка. – 1976. - 415с.

Ж Малорусско-немецкий словарь: В 2т. – Львів, 1886. – 1117с.

Зин Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – 387с.

Загр Павло Загребельний. Брухт. – Харків: Фоліо, 2003. – 399с.

Зак Закревський М. Старосветский пандуриста. Кн.3. – Словарь малороссійскихъ идиомовъ. – М., 1861. – с. 247-628.

Записки Записки Наукового товариства імені Шевченка. Наукова часопись.
Виходить у Львові що два місяці. – 1827 – 1910.

К Українсько-російський словник: У 6 т. / За заг. ред. І.Кириченка. – К.: Наукова думка, 1953-1963.

КЮ Кур'єр Юнеско. Україномовний журнал, видається під егідою Національної комісії України у справах Юнеско. – 1992-1999.

Лев Опытъ русско-украинского Словаря / Составил Мих. Левченко. – Кієвъ, 1879. – 190 с.

ЛУкр Леся Українка. Твори: У 12т. – К.: Наукова думка, 1979.

МатТим Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.: Підготували до видання В.В.Німчук та І.І.Лиса: В 2т. – Київ – Нью-Йорк, 2003

Наука Наука і життя – з №7 1965р. – Наука і суспільство. Науково-популярний і літературно-художній ілюстрований журнал. – 1978-1988.

Н-Лев Нечуй-Левицький І. Твори: У 2т. – К. : Наукова думка, 1985.

Смолич Смолич Юрій. Твори: У 8т. – К.: Дніпро, 1983.

Стар Старицький М. Твори: У 6т. – К.: Дніпро, 1990.

СУМ Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

Тимч Русско-малоросійській словарь. – К., 1897.

Тис Мик Загребельний П. Тисячолітній Миколай. – К.: Довіра, 1982.

Ум і Сп Уманець М., Спилка А. Русско-українській словарь. – Берлін, 1924.

–1149 с

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Максимець – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Таврійського державного агротехнологічного університету.

Наукові інтереси: словотвір: напрями, аспекти дослідження історичного словотвору української мови.